

Z. Ə. HƏSƏNƏLİYEV, L. Q. ADİLOVA

Heydər Əliyev adına AAHM

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN MAHİYYƏTİ VƏ ONDAN İRƏLİ GƏLƏN MƏSƏLƏLƏR

Məqalədə beynəlxalq hüququn mahiyyəti, onun prinsipləri, normaları və dövlətin bir subyekti kimi rolu araşdırılmışdır.

Beynəlxalq hüquq ictimai proseslərin nəticəsində meydana gəlmişdir. Tarixi materiallar göstərir ki, ibtidai qəbilə-icmalar hətta ən erkən mərhələlərdə öz qarşılıqlı münasibətlərində yazılmamış qanunları rəhbər tutmuşlar. Beynəlxalq hüquq anlayışının öz ilkin mənasında məhz xalqlar arasında münasibətlər hüququnu (*jus inter gentes*) bildirdiyini əsas götürsək, güman etmək olar ki, ilk beynəlxalq-hüquqi adətlər dövlətçiliyin təşəkkülündən xeyli əvvəl, hələ ibtidai-icma quruluşu dövründə yaranmağa başlamışdır. Lakin Avropa mütəfəkkirlərinin bəziləri isə beynəlxalq hüququn meydana gəlməsini Hüqo Hurotsinin "Müharibə və sülh hüququ" haqqında əsərinin nəşri ilə və ya 1648-ci il Vestfal konqresinin keçirilməsi ilə, başqaları isə bunu xristianlığın geniş yayılması ilə izah edirdilər [1, s. 11].

Qədim dünyada beynəlxalq hüquq hüquqi adətlər formasında çıxış edirdi (məsələn, sülh bağlanması adəti) və olduqca qeyri-qəti idi. Orta əsrlər dövründə beynəlxalq hüquq praktikasına suverenlik, neytrallıq, açıq dəniz kimi anlayışlar daxil oldu; səfirliklər, nümayəndəliklər və daha müasir müqavilə növləri yarandı. Holland hüquqşünası H.Hurotsinin (1583-1645) və onun davamçılarının əməyi nəticəsində beynəlxalq hüququn müstəqil elm sahəsi kimi əsası qoyuldu.

Beynəlxalq münasibətlərə bərabərlik, suverenlik, daxili işlərə qarışmama, dövlət ərazilərinin, insan hüquq və azadlıqlarının toxunulmazlığı kimi ideyalar daxil oldu. 1815-ci ildə Vyana konqresində diplomatik hüququn ilk kodifikasiyası təklif edildi. 1856-cı ildə Parisdə dəniz müharibələrinin bir sıra hüquqi normaları işləndi. 1899-cu ildə keçirilən Haaqa konqresində (1905-1907) beynəlxalq mübahisələrin həll edilməsi hüququ haqqında ilk konvensiya qəbul edildi [2, s. 306].

Beynəlxalq hüquq – hüququn bir sahəsi olmaqla dövlətin xarici münasibətlərini və əlaqələrini nizamlayan normalar sistemidir.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin normal fəalliyəti üçün hüququn, hüquqi nizamlaşmanın mövcudluğu obyektiv və zəruri bir haldır, başqa sözlə, cəmiyyətdə mütləq hüquq da olmalıdır. Əgər dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, belə demək mümkündürsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsvir etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu **hüquq beynəlxalq hüquq** adlanır. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Beynəlxalq hüquq" termini onun ifadə etdiyi anlamın təbiətini heç də düzgün əks etdirmir. Öz mənsəyini hələ Roma hüququnda təşəkkül tapmış "*jus gentium*" ("**xalqların hüququ**") ifadəsindən götürdüynə görə, bu termin dünyanın əksər dillərində də məhz "xalqlar arasındakı hüquq" mənasında işlənilir [1, s. 9].

Beynəlxalq hüquq **dövlətlərarası** hüquq kimi qəbul edilir, yəni dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsidir. Mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə, xalqlar bilavasitə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi hüquqlara malikdirlər. Bununla yanaşı, öz təbiətinə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər tərəfindən yaradılan, əsasən, dövlətlərə yönəlmiş və yerinə yetirilməsi dövlətlərin öz tərəfindən təmin edilən hüquq sistemi olaraq qalır.

Minimizm nəzəriyyəsinin tərəfdarları (H. Kelsen) belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq "hüquq" adlanan vahid sistemin iki komponentidir [3]. Nəzəriyyənin

davamçılıqlarından H.Kelsen hesab edirdi ki, beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq müstəqil hüquq sistemləri olmaqla, daima qarşılıqlı əlaqədədir, eyni zamanda, iki sistem arasında ziddiyyət də qaçılmazdır və bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur [4, s. 33-34].

Beynəlxalq hüquq sisteminin özündə *ümumi beynəlxalq hüququ və partikulyar beynəlxalq hüququ* ayırmaq olar. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox geniş istifadə olunan “ümumi beynəlxalq hüquq” termini vasitəsilə bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ifadə olunur. Bu normalara *hamılıqla tətbiq edilmiş prinsiplər və ya normalar* da deyirlər. Partikulyar beynəlxalq hüquqa isə müəyyən regionda və ya iki dövlət arasında mövcud olan normalar daxildir.

Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri. Təbii ki, obyektiv mənada hüquqa xas olan əlamətlər beynəlxalq hüquq normaları üçün də səciyyəvidir. Ən əsası, bu normalar da müvafiq subyektlər üçün hüquqi ümumməcburi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi müəyyən sanksiya ilə təmin edilir. Lakin, beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili (milli) hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər, hər şeydən öncə, beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə və suveren, formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır. Birincisi, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, *beynəlxalq hüquq dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri (beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan münasibətləri nizama salır*. İkincisi, beynəlxalq sistemdə qanunverici orqanın olmaması səbəbindən heç bir beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən **BMT** dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də (məsələn, Avropa İttifaqında – Avropa Parlamenti, Avropa Şurasında – Parlament Assambleyası və s.) milli parlamentlərə xas olan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, “qanunvericilik” səlahiyyətindən məhrumdurlar.

Bununla belə əksər hallarda beynəlxalq hüquq normalalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır. Çünki unutmamaq olmaz ki, beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca təminatçısı dövlətlərdir. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o, bu və ya digər işə yalnız müvafiq dövlətlər buna razılıq verdikdə baxa bilər. Sadəcə dillə desək, ən ağır beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövləti belə onun razılığı olmadan Beynəlxalq Məhkəməyə “vermək” olmaz.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi beynəlxalq hüququn üstünlüyünün təmin edilməsi dövlətlərin özlərinin marağındadır. İki və çoxtərəfli münasibətlərin vahid normalar, prinsiplər çərçivəsində həyata keçirilməsi, hamı üçün məcburi olan qaydaların tətbiq edilməsi üçün beynəlxalq hüquqa, müqavilələrə, konvensiyalara riayət etməyi dövlətlər vacib hesab edirlər. Məsələn olaraq: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsində də bu prinsip əks olunmuşdur: “*Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir*” [5].

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində subyekt kimi çıxış edən dövlətlər suveren hüquqlarından geniş istifadə etməklə bərabər, beynəlxalq məsuliyyət də daşıyırlar [6, s. 15]. Bu baxımdan, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququnun pozması dedikdə, həmin dövlətin bu və ya digər səviyyədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyi pozması kimi başa düşülür.

Qeyd olunan bu münasibətlərin tənzimlənməsini, yerinə yetirilməsini əksər hallarda dövlətlər beynəlxalq təşkilat və ya orqanlara həvalə edirlər. Təsədüfi deyil ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradan dövlətə qarşı hərbi və qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq edə bilər.

Məhz aparılmış bu təhlildən də belə qənaətə gəlirik ki, beynəlxalq hüquq dedikdə: dövlətlərin özü tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq dövlətlərin özləri, onların təhlükəsizliyi, suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması üçün vacib olan və icrası məcburi olan beynəlxalq hüquq sistemi kimi başa düşülür.

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığına aid 1970-ci il Bəyannaməsində **beynəlxalq hüququn** aşağıdakı yeddi prinsipi əks

olunmuşdur:

1. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi;
2. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;
3. Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi;
4. Dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi;
5. Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinatma prinsipi;
6. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
7. Dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi.

Yuxarıda qeyd edilənlərə, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Helsinki yekun aktında daha **üç prinsip** əlavə olunub: **sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və insan hüquqlarına, əsas azadlıqlarına hörmət**. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi bütün dünya birliyinin ümumi mənafehinə uyğun olaraq. Ərazi bütövlüyü prinsipi və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi öz sərhədləri çərçivəsində beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınan bütün suveren dövlətlərin ərazisinin qorunmasını təmin etməlidir.

Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri. Beynəlxalq hüquq elmində və praktikada “müasir beynəlxalq hüquq” ifadəsinə tez-tez rast gəlmək olur. Bu ifadə təkcə zaman mənasında deyil, daha çox keyfiyyət baxımından işlədilir. Bu gün qüvvədə olan beynəlxalq hüquq klassik beynəlxalq hüquqdan keyfiyyətə kəskin surətdə fərqlənir.

Müasir beynəlxalq hüququn səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq hüquq bütün dünya birliyinin ümumi mənafehinə uyğun olaraq, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi mexanizmi olan normativ sistemə çevrilməsi;
- müharibə və istənilən güc tətbiqinin birmənalı şəkildə qadağan edilməsinə baxmayaraq dövlətlərin suverenliyinə, daxili işlərinə müdaxilə, müstəqil dövlətlərin ərazisinə ordu yeridilməsi tendensiya halı almışdır;
- insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi beynəlxalq öhdəlik kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq bu dövlətlərə uyğun dəyişilə bilər (demokratik və qeyri-demokratik, inkişaf etmiş və ya inkişaf etməmiş dövlətlərdə bu fərqli formada özünü göstərir);
- beynəlxalq cinayətlər (təcavüz, genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, beynəlxalq terrorizm, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi və başqalarına görə dövlətlərin və fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti institutu yaradılmışdır.
- beynəlxalq hüquqda dövlətlərin qüdrətindən, iqtisadi və hərbi gücündən irəli gələn ikili yanaşma müşahidə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Əsgərov Beynəlxalq hüquq. Bakı: “Maarif”, 1979, 443 s.
2. H. Babaoğlu Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Dərslük. Bakı: 2010. 587 s.
3. H. Kelsen Principles of international law. N.J., 1952
4. S. Məcidli Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikasının media qanunvericiliyi. Bakı: 2015, 392 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. 2018.
6. Z. Həbibbəyli, İ. Cəlilbəyli Beynəlxalq hüquq, idarəçilik və iqtisadiyyat. Bakı: 2010.